

उत्तराणि
मणिका
संस्कृत व्याकरण
(कक्षा 6 के लिए)

लेखिका

सुनीता सचदेव

एम०ए० (संस्कृत), बी०एड०

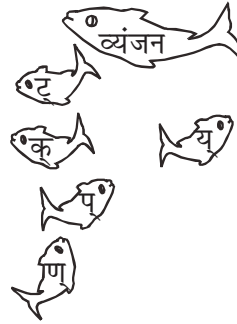
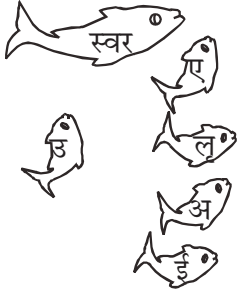
न्यू सरस्वती हाउस (इंडिया) प्रा०लि०

नई दिल्ली-110002 (इंडिया)

खण्ड 'क' अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्

1. संस्कृत वर्णमाला

1. 1. आम्रम्   2. अजगरः   3. गजः   4. छागः   5. धेनुः
6. मण्डूकः   7. पलाण्डुः   8. लता   9. शुकः   10. वाटिका।
2. 1. ऊ → ऊर्णा = ऊन (ज)   2. ए → एण्यम् = हिरण की खाल (छ)
3. घ → घोटकः = घोड़ा (ज)   4. ज् → जवना = जीप (ख)
5. क् → कर्णः = कान (क)   6. च् → चमसः = बड़ा चम्मच (ग)
7. ड् → डयः = पक्षी (घ)   8. त् → तरुः = पेड़ (च)
9. ख् → खर्जूरः = खजूर (ङ)
10. ढ् → ढक्का = ढोल (झ)।
3. 1. च   2. न   3. टु   4. खी   5. हि   6. गो   7. धृ   8. मा   9. घू   10. कै
11. चि   12. छो   13. ट   14. ते   15. जौ   16. डु   17. दृ   18. थी   19. ठो   20. झा।
4. 1. इ   2. इ   3. अ   4. अ   5. उ   6. उ   7. अ   8. आ   9. उ   10. इ
11. आ   12. लृ   13. ई   14. ऊ   15. ऋ   16. ए   17. ऐ   18. ओ   19. औ   20. अ।
5. 1. द् + य्   2. द् + व्   3. ध् + य्   4. ज् + ज्   5. त् + र्
6. क् + श्   7. द् + ध्   8. स् + र्   9. म् + र्   10. ड् + र्
11. द् + र्   12. ग् + र्   13. द् + र्   14. श् + र्   15. प् + र्
16. क् + र्   17. भ् + र्   18. ख् + र्   19. घ् + र्   20. ज् + य्।
6. इ, अ, उ, ऋ, लृ।
7. क-वर्ग ख-वर्ग

8. कवर्ग = क्, ख्, ग्, घ्, ङ्।   चवर्ग = च्, छ्, ज्, झ्, ञ्।   टवर्ग = ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्।
- तवर्ग = त्, थ्, द्, ध्, न्।   पवर्ग = प्, फ्, ब्, भ्, म्।
9. (क) स्वर   (ख) एक   (ग) दो   (घ) हलन्त   (ङ) लोप।
10. 1. अ + ज् + अ + ग् + अ + र् + अ + अः   2. र् + अ + ज् + अ + क् + अ + अः
3. अ + श् + व् + अः   4. ग् + आ + य् + इ + क् + आ
5. ल् + अ, क् + ष् + म् + ई   6. ख् + अ + ल् + व् + आ + ट् + अः
7. स् + ऊ + र् + य् + अः   8. द् + अ + ण् + इ + अः
9. प् + अ + त् + र् + अ + म्   10. अ + ध् + य् + आ + प् + इ + क् + आ

11. 1. अ, क् 2. इ, क् 3. अ, ई 4. अ, ई 5. इ, अ
6. अ, ज् 7. अ, स् 8. ए, ई 9. आ, आ 10. ज्, य्
11. ऐ, इ 12. न्, र् 13. उ, अः 14. ऊ, क् 15. उ, ल्
16. अ, ग् 17. र्, म् 18. अ, क् 19. स्, य् 20. अ, र्।
12. 1. छात्रः 2. अनलाः 3. मयूरौ 4. कुक्कुरः 5. मृगः
6. कपोतः 7. काकी 8. पिकः 9. कमलानि 10. लते
11. कमला 12. अजे 13. कौकिलाः 14. दासी 15. कन्या
16. कलिका 17. वनानि 18. पुष्पे 19. मुखम् 20. भोजनम्।
13. 1. ग् + अ + र् + द् + अ + भ् + अः 2. र् + आ + स् + अ + भ् + अः
3. उष्ट्रः 4. व् + इ + द् + य् + आ + ल् + अ + य् + अः
5. प् + आ + ट् + अ + श् + आ + ल् + आ 6. च् + अ + क् + र् + अ + म्
7. चिन्मयः 8. ऋचा
9. रमणः 10. भ् + अ + व् + अ + न् + अ + म्
11. च् + अ + र् + अ + ण् + औ 12. ईश्वरः
13. परम् 14. गुरुम्
15. देशम् 16. न् + आ + स् + इ + क् + आ
17. कन्दुकम् 18. आचार्यः
19. कविः 20. रविः।
14. ह्रस्व स्वर दीर्घ स्वर संयुक्त स्वर कवर्ग चवर्ग टवर्ग तवर्ग पवर्ग अन्तःस्थ व्यंजन ऊष्म व्यंजन अयोगवाह
अ आ ए क् च् ट् त् प् य् श् अं
इ ई ऐ ख् छ् ट् थ् फ् र् ष् अः
उ ऊ ओ ग् ज् ङ् द् ब् ल् स्
ऋ ऋ औ घ् झ् ढ् ध् भ् व् ह्
लृ ङ् ज् ण् न् म्

2. शब्द रूप प्रकरण

1. 1. तीन 2. अकारान्त 3. लता 4. नपुंसक 5. र् तथा ष्, ण्।
2. 1. 1. नरः 2. नरेण 3. नराभ्याम् 4. नरेभ्यः 5. नराभ्याम्
6. नरेभ्यः 7. नरस्य 8. नरयोः 9. नरेषु 10. हे नराः!!
2. 1. कच्छपाः 2. कच्छपौ 3. कच्छपैः 4. कच्छपेभ्यः 5. कच्छपेभ्यः
6. कच्छपयोः 7. कच्छपानाम् 8. कच्छपयोः 9. कच्छपेषु 10. हे कच्छपौ!!
3. 1. बालाः 2. बालम् 3. बालेन 4. बालाय 5. बालात्
6. बालस्य 7. बालानाम् 8. बाले 9. बालेषु 10. हे बाल!!
4. 1. सागराः 2. सागरान् 3. सागरेभ्यः 4. सागरेभ्यः 5. सागरस्य
6. सागरयोः 7. सागरे 8. सागरेषु 9. हे सागरौ! 10. हे सागराः!!
5. 1. छात्रौ 2. छात्राः 3. छात्रम् 4. छात्रान् 5. छात्रैः
6. छात्रेभ्यः 7. छात्रात् 8. छात्रस्य 9. छात्राणाम् 10. छात्रेषु।
3. 1. 1. पत्रम् 2. पत्राणि 3. पत्रेण 4. पत्रैः 5. पत्रेभ्यः
6. पत्रेभ्यः 7. पत्रस्य 8. पत्राणाम् 9. पत्रे 10. पत्रेषु।
2. 1. पुष्पे 2. पुष्पाणि 3. पुष्पेण 4. पुष्पैः 5. पुष्पात्
6. पुष्पस्य 7. पुष्पेषु 8. हे पुष्प! 9. हे पुष्पे! 10. हे पुष्पाणि!!

3. 1. वनैः	2. वनाय	3. वनात्	4. वनस्य	5. वनयोः
6. वने	7. वनयोः	8. वनेषु	9. हे वन !	10. हे वनानि !।
4. 1. छत्रम्	2. छत्राणि	3. छत्रे	4. छत्राणि	5. छत्रेण
6. छत्रैः	7. छत्रेभ्यः	8. छत्रात्	9. छत्रेभ्यः	10. छत्रेषु।
5. 1. जलम्	2. जलम्	3. जलैः	4. जलाय	5. जलात्
6. जलस्य	7. जलानाम्	8. जले	9. जलेषु	10. हे जल !।
4. 1. 1. बालाम्	2. बालाया	3. बालाभिः	4. बालायै	5. बालायाः
6. बालाभ्यः	7. बालायाः	8. बालानाम्	9. बालायाम्	10. बालासु।
2. 1. कथा	2. कथे	3. कथाः	4. कथाम्	5. कथे
6. कथाभ्याम्	7. कथाभ्याम्	8. कथाभ्याम्	9. कथयोः	10. कथयोः।
3. 1. पाठशाला	2. पाठशालाम्	3. पाठशालया	4. पाठशालायै	5. पाठशालायाः
6. पाठशालाभ्यः	7. पाठशालायाः	8. पाठशालानाम्	9. पाठशालायाम्	10. पाठशालासु।
4. 1. कक्षाः	2. कक्षाः	3. कक्षया	4. कक्षाभिः	5. कक्षायै
6. कक्षाभ्यः	7. कक्षायाः	8. कक्षाभ्यः	9. कक्षाणाम्	10. कक्षासु।
5. 1. कलया	2. कलाभिः	3. कलायै	4. कलायाः	5. कलायाः
6. कलानाम्	7. कलायाम्	8. कलासु	9. हे कले !	10. हे कले !।
5. 1. 1. सः	2. तम्	3. तान्	4. तेन	5. तैः
6. तस्मै	7. तस्मात्	8. तस्य	9. तेषाम्	10. तस्मिन्।
2. 1. ताः	2. ताम्	3. ताः	4. तया	5. ताभिः
6. तस्यै	7. तस्याः	8. ताभ्यः	9. तस्याः	10. तस्याम्।
3. 1. तत्	2. तानि	3. तत्	4. तानि	5. तेन
6. तैः	7. तस्मै	8. तेभ्यः	9. तेभ्यः	10. तेषाम्।
4. 1. यौ	2. यौ	3. याभ्याम्	4. याभ्याम्	5. यस्मात्
6. याभ्याम्	7. यस्य	8. ययोः	9. यस्मिन्	10. ययोः।
5. 1. ये	2. याम्	3. याः	4. यया	5. याभिः
6. यस्यै	7. याभ्यः	8. यस्याः	9. यस्याः	10. यस्याम्।

3. धातु रूप प्रकरण

1. 1. रुदन्ति,	रुदिथः,	रोदिमि	2. धावतः,	धावसि,	धावामः
3. पठन्ति,	पठथः,	पठामि	4. गच्छति,	गच्छथ,	गच्छावः
5. यच्छति,	यच्छथः,	यच्छावः	6. भ्रमन्ति,	भ्रमथः,	भ्रमामि
7. तिष्ठति,	तिष्ठथः,	तिष्ठामः	8. पिबति,	पिबथः,	पिबावः
9. पचतः,	पचसि,	पचामः	10. यजति,	यजथ,	यजावः
11. तरतः,	तरथः,	तरावः	12. रक्षति,	रक्षसि,	रक्षामि
13. क्रीडन्ति,	क्रीडथ,	क्रीडामि	14. खादन्ति,	खादसि,	खादामि
15. गर्जतः,	गर्जसि,	गर्जामः।			
2. 1. गमिष्यति	2. लेखिष्यामि	3. नंस्यसि	4. नर्तिष्यति	5. स्थास्यामि	
6. दास्यति	7. पास्यतः	8. वदिष्यति	9. तरिष्यति	10. गर्जिष्यति	
11. हसिष्यति	12. कक्ष्यथः	13. भविष्यति	14. कूजिष्यावः	15. द्रक्ष्यामः।	

4. कारक तथा उपपद विभक्तियाँ

1. 1. कर्ता, प्रथमा।	2. करण, तृतीया।	3. संबंध, षष्ठी।	4. अपादान, पंचमी।	
5. कर्म, द्वितीया।	6. संबोधन।	7. संप्रदान, चतुर्थी।	8. अधिकरण, सप्तमी।	
2. 1. षष्ठी विभक्ति, एकवचन।	2. प्रथमा विभक्ति, एकवचन।	3. तृतीया विभक्ति, एकवचन।		
4. सप्तमी विभक्ति, एकवचन।	5. षष्ठी, सप्तमी विभक्ति, द्विवचन।	6. षष्ठी विभक्ति, बहुवचन।		
7. प्रथमा, द्वितीया विभक्ति, द्विवचन।	8. षष्ठी विभक्ति, एकवचन।	9. प्रथमा विभक्ति, बहुवचन।		
10. द्वितीया विभक्ति, एकवचन।	11. प्रथमा विभक्ति, एकवचन।	12. पंचमी विभक्ति, एकवचन।		
13. षष्ठी विभक्ति, एकवचन।	14. द्वितीया विभक्ति, एकवचन।	15. सप्तमी विभक्ति, एकवचन।		
16. सप्तमी विभक्ति, बहुवचन।	17. सप्तमी विभक्ति, बहुवचन।	18. चतुर्थी विभक्ति, एकवचन।		
19. सप्तमी विभक्ति, एकवचन।	20. सप्तमी विभक्ति, एकवचन।	21. द्वितीया विभक्ति, बहुवचन।		
22. द्वितीया विभक्ति, एकवचन।	23. प्रथमा विभक्ति, बहुवचन।	24. प्रथमा विभक्ति, द्विवचन।		
25. प्रथमा विभक्ति, एकवचन।	26. सप्तमी विभक्ति, एकवचन।	27. चतुर्थी विभक्ति, एकवचन।		
28. षष्ठी विभक्ति, एकवचन।	29. सप्तमी विभक्ति, बहुवचन।	30. चतुर्थी विभक्ति, एकवचन।		
3. 1. एक पहिए में	2. एक पेड़ पर	3. एक कमल का	4. देवताओं से	5. कक्षा में
6. कहानियों में	7. फूलों से	8. उन सब पर	9. किससे (अलग)	10. किसका।

उपपद विभक्तियाँ

4. 1. मित्रेण	2. सह	3. जनकेन	4. देवाय	5. नमः
6. इन्द्राय	7. अलम्	8. अलम्	9. अलम्	10. कंसाय
11. कर्णाय	12. विना	13. ज्ञानम्	14. विना	15. अलम्।
5. 1. रामेण	2. सह	3. गजैः	4. कोलाहलेन	5. ज्ञानम्
6. क्रोधेन	7. कंसाय	8. इन्द्राय	9. रामाय	10. श्री कृष्णाय।

5. अव्यय

(क) 1. कदा	2. यदा	3. अधुना	4. तु	5. तदा	6. एव	7. अपि	8. च	9. न	10. हि।
(ख) 1. सर्वत्र	2. ऋते	3. अधः	4. कुत्र	5. यत्र, तत्र	6. यथा	7. तथा	8. आम्	9. अत्र	10. अपि।
(ग) 1. शनैः-शनैः	2. मन्दम्-मन्दम्	3. मिथ्या			4. श्वः		5. इतः-ततः।		
(घ) 1. सर्वत्र	2. तथा	3. पुरा			4. पुनः		5. वृथा		
	6. कथम्	7. किमर्थम्	8. आम्		9. एव		10. एवम्।		
(ङ) 1. एणः	2. हरिणः	3. प्लवङ्गः			4. तुरङ्गः		5. कूर्मः		
	6. शशकः	7. करः	8. झषः		9. द्विजः		10. कुटजः।		
(च) 1. नीरसः	2. मूर्खः	3. दिवसः			4. अलसः		5. अन्तः		
	6. कटुः	7. कृशः	8. जलम्		9. शीतलः		10. सूर्यः।		

6. पर्यायाः एवम् विपर्ययाः

1. 1. पिकः, कोकिलः।	2. कुटीरम्, कुटजः।	3. वृक्षः, महीरुहः।	4. नृपः, महिपालः।	5. जलदः, वारिदः।
6. वारिधिः, जलधिः।	7. सूर्यः, रविः।	8. अजः, छागः।	9. अम्बा, जननी।	10. जनकः, पिता।
2. 1. कटुः	2. कृशः	3. लघुः	4. अधः	5. बहिः
6. अलसः	7. शीतलः	8. बुद्धिहीनः	9. दिवसः	10. अग्निः।

7. वाक्य-रचना

- (क) 1. सः बालः तत्र पठति। 2. ते कुत्र गच्छन्ति? 3. ताः न क्रीडन्ति।
4. रामः वने गमिष्यति। 5. तौ न पठतः।
- (ख) 1. त्वम् अत्र आगच्छसि। 2. ते पाठम् स्मरतः। 3. युवाम् पुस्तकम् आनयथः।
4. अहम् मोदकम् खादिष्यामि। 5. यूयम् हसथ।
- (ग) 1. गंगा हिमालयात् निस्सरति। 2. अश्वाः तीव्रम् धावन्ति। 3. मीनाः तडागे तरन्ति।
4. वानराः वृक्षेषु कूर्दन्ति। 5. वृक्षाः छायाम् यच्छन्ति।
- (घ) 1. अहम् तु अद्य पित्राव्यञ्जनम् खादामि। 2. चायपानम् करोषि त्वम्। 3. भवान् अत्र गच्छति।
4. भवन्तौ कुत्र गमिष्यतः? 5. किम् भवन्तः आगच्छन्?
- (ङ) 1. अहम् क्रीडितुम् न इच्छामि। 2. त्वम् अत्र न क्रीडसि। 3. सर्वे संस्कृतम् पठिष्यन्ति।
4. वयम् तरणताले तरामः। 5. अश्ववारः अश्वात् अवतरति।
- (च) 1. वयम् 'बागवान्' इति चलचित्रम् द्रक्ष्यामः। 2. सः सुन्दरान् पर्वतान् द्रक्ष्यति। 3. ते लते तत्र न पठतः।
4. मुनयः हिमालये यजन्ति। 5. अम्बा जनकेन सह विद्यालयम् आगच्छति।
- (छ) 1. श्रमिकः मैट्रोरेलयानाय भूमिं खनति। 2. मम कारयानम् विकृतम् अस्ति।
3. अहम् दूरदर्शने क्रिकेटक्रीडाम् पश्यामि। 4. बालाः दुग्धम् पिबन्ति। 5. सः निरामयः अस्ति।
- (ज) 1. त्वम् दीर्घायुः असि। 2. सुपोषः पठनाय विदेशम् किमर्थम् गच्छति?
3. त्वम् विदेशीछात्रैः सह अत्र एव पठिष्यसि। 4. सः पिपासितः भवति। 5. मुनी यजतः।
- (झ) 1. मूषकाः गृहे इतः-ततः धावन्ति। 2. रविवासरे पोलियो टीकाकरणम् भविष्यति।
3. अहम् प्राकृतिकचिकित्साशिविरे गच्छामि। 4. सर्वे कोलाहलम् कुर्वन्ति। 5. यूयम् पाठम् स्मरथ।
- (ञ) 1. युवाम् पुष्पाणि न त्रोटयथः। 2. मम् अम्बा भोजनम् पचति। 3. त्वम् पचसि।
4. अहम् रोटिकाम् खादामि। 5. आवाम् पितामहाय दुग्धम् यच्छावः।

8. संख्या

1. एका	2. त्रीणि	3. द्वौ	4. पञ्च	5. तिस्रः
6. एकम्	7. द्वे	8. एकः	9. चतस्रः	10. पञ्चदश
11. त्रयः	12. चत्वारः	13. द्वे	14. चत्वारि	15. षट्
16. सप्त	17. दश	18. नव	19. त्रयोदश	20. चतुर्दश।

9. अशुद्धि-शोधन

1. (अश्वात्) विभक्ति	2. (गुञ्जति) पुरुष	3. (पञ्जरे) विभक्ति	4. (क्रीडति) वचन	5. (एषा) लिङ्ग
6. (सः) लिङ्ग	7. (एषः) लिङ्ग	8. (सा) लिङ्ग	9. (एते) लिङ्ग	10. (एते) वचन
11. (तानि) वचन	12. (सिंहः) विभक्ति	13. (पठन्ति) वचन	14. (चरति) पुरुष	15. (पठति) पुरुष
16. (पठतः) पुरुष	17. (नमति) वचन	18. (क्रीडति) पुरुष	19. (हसति) वचन	20. (सः) वचन
21. (हिमम्) लिङ्ग	22. (एतत् गृहम्) लिङ्ग	23. (तत् मित्रम्) लिङ्ग	24. (आम्रम्) लिङ्ग	25. (भवति) वचन।

खण्ड 'ख' रचनात्मक-कार्यम्

10. चित्र वर्णन

1. 1. एषः कपोतः अस्ति।	2. कपोतः कीटान् भक्षयति।	3. अस्य वर्णः श्वेतः अपि भवति।
4. अयम् एकः शान्तिप्रियः खगः अस्ति।	5. जनाः कपोतम् स्व गृहे पालयन्ति।	

2. 1. एतत् चित्रम् तडागस्य अस्ति ।
4. तडागे कमलानि विकसन्ति ।
3. 1. एषा पाकशाला अस्ति ।
4. अत्र आम्राणि अपि सन्ति ।
4. 1. एतत् चित्रम् कक्षायाः अस्ति ।
4. एकः छात्रः प्रश्नम् पृच्छति ।
5. 1. एतत् वनस्य चित्रम् अस्ति ।
4. एकः सिंहः अपि अत्र गर्जति ।
6. 1. एतत् चित्रम् गृहस्य अस्ति ।
4. जनकः तु समाचार पत्रम् पठति ।
7. 1. एतत् चित्रम् वर्षाकालस्य अस्ति ।
4. मेघाः वर्षन्ति ।
8. 1. एतत् उद्यानम् अस्ति ।
4. बालाः क्रीडन्ति ।
9. 1. एषा जन्तुशाला अस्ति ।
4. वृक्षे वानराः कूर्दन्ति ।
10. 1. एषः हिमालयः पर्वतः अस्ति ।
4. अत्र जनाः ग्रीष्मे गच्छन्ति ।
11. 1. चित्रे एकः वानरः वृक्षे तिष्ठति ।
4. एका सरिता वहति ।
12. 1. एतत् वनस्य चित्रम् अस्ति ।
4. अत्र एकः गजः चलति ।
13. 1. एतत् चित्रम् तरणतालस्य अस्ति ।
4. बालौ तरणताले तरतः ।
14. 1. एतत् चित्रम् आपणस्य अस्ति ।
4. एकः कान्दविकः अपि अस्ति ।
15. 1. चित्रे एकः कुटजः अस्ति ।
4. मयूरः नृत्यति ।
16. 1. एतत् ग्रामस्य चित्रम् अस्ति ।
4. कुक्कुरः बुक्कति ।
17. 1. चित्रे कुम्भकारस्य कुटीरम् अस्ति ।
4. अत्र एका खट्वा अपि अस्ति ।
18. 1. चित्रे द्वौ वृक्षौ स्तः ।
4. बाला हसति ।
2. तडागे मीनाः, वर्तकाः च तरन्ति ।
5. एकः वकः मीनम् खादति ।
2. पाकशालायाम् अम्बा भोजनम् पचति ।
5. सूदः भोजनम् नयति ।
2. चित्रे एका अध्यापिका अस्ति ।
5. कक्षायाम् एकः श्यामपट्टः अपि अस्ति ।
2. अत्र विविधाः वृक्षाः सन्ति ।
5. वने एकः मृगः धावति ।
2. बाला नमति ।
5. बालः क्रीडनकेन क्रीडति ।
2. मण्डूकाः इतः-ततः कूर्दन्ति ।
5. बालाः प्रसन्नाः भवन्ति ।
2. उद्याने वृद्धौ भ्रमतः ।
5. जनाः व्यायामम् अपि कुर्वन्ति ।
2. अत्र पञ्जरे सिंहः तिष्ठति ।
5. अत्र एकः भल्लुकः अपि अस्ति ।
2. अत्र एकः सैनिकः तिष्ठति ।
5. अत्र अनेकानि तीर्थस्थानानि सन्ति ।
2. वानरः फलम् खादति ।
5. सरितायाम् मकरः तरति ।
2. चित्रे एकः व्याधः अस्ति ।
5. शशकौ अपि धावतः ।
2. समीपे एकः प्रशिक्षकः अपि अस्ति ।
5. प्रशिक्षकः बालकम् तरणम् शिक्षयति ।
2. अत्र अनेकानि विपणानि सन्ति ।
5. बालः मोदकम् खादति ।
2. अत्र एकः वृक्षः अपि अस्ति ।
5. एकः हरिणः अपि तिष्ठति ।
2. अत्र एकः कूपः अस्ति ।
5. कुक्कुटौ धावतः ।
2. कुम्भकारः घटम् रचयति ।
5. एका बाला मृत्तिकया क्रीडति ।
2. बालौ वदतः ।
5. बालः कन्दुकेन क्रीडति ।
3. एकः कच्छपः अपि अत्र अस्ति ।
3. एकः बालः अत्र जलम् पिबति ।
3. सर्वे छात्राः लिखन्ति ।
3. वृक्षेषु वानराः तिष्ठन्ति ।
3. माता दुग्धम् आनयति ।
3. चित्रे वृक्षौ अपि स्तः ।
3. एका महिला तिष्ठति ।
3. गजौ वृक्षस्य समीपे तिष्ठतः ।
3. हिमालयः पूर्वदिशायाम् प्रहरी इव तिष्ठति ।
3. अत्र नारिकेल वृक्षौ अपि स्तः ।
3. अत्र अनेके वृक्षाः सन्ति ।
3. एका बालिका न तरति ।
3. एका महिला आम्रम् पश्यति ।
3. तापसः यजति ।
3. महिले कूपात् जलम् नयतः ।
3. तस्य भार्या सहायताम् करोति ।
3. अत्र एकः खल्व्वाटः धावति ।

11. सङ्केताधारित वार्त्तालाप

1. 1. अस्मि	2. किम्	3. मम	4. कुत्र	5. गच्छामि
6. वससि	7. अहम्	8. वसामि	9. चल	10. पितामहः ।
2. 1. गच्छसि	2. गच्छामि	3. एव	4. चलावः	5. अपि
6. अस्ति	7. आनेष्यामि	8. सह	9. क्रीडति	10. कन्दुकम् ।

3. 1. श्वः	2. गमिष्यसि	3. अस्मि	4. ओषधिम	5. चिकित्सकः
6. अयच्छत्	7. विश्रामम्	8. पिबामि	9. खादामि	10. चलावः।
4. 1. गमिष्यामः	2. पूर्णम्	3. तदा	4. गृहकार्यम्	5. तु
6. गमिष्यामः	7. चलचित्रदर्शनाय	8. चित्रागारम्	9. द्रक्ष्यामः	10. वयम्।
5. 1. आगमिष्यति	2. पितृव्यः	3. सह	4. पितृव्या	5. भ्राता
6. क्रीडनाय	7. क्रीडिष्यामः	8. स्तः	9. वयम्	10. क्रीडाक्षेत्रम्।
6. 1. त्वम्	2. पठामि	3. अस्ति	4. अपि	5. पठसि
6. इच्छामि	7. पठामि	8. विहाय	9. शोभनम्	10. वयम्।
7. 1. अहम्	2. त्वम्	3. आगच्छन्ति	4. शशकाः	5. खादन्ति
6. न	7. मानवाः	8. अन्नानि	9. वृक्षान्	10. मानवाः।
8. 1. काकः	2. कुक्कुरः	3. कृष्णम्	4. कुक्कुटः	5. सुन्दरम्
6. पिच्छम्	7. राष्ट्रपक्षी	8. स्वरम्	9. यदा	10. तदा।
9. 1. किम्	2. मम	3. भ्रमति	4. अपि	5. स्तः
6. कुत्र	7. अम्बा	8. जनकः	9. प्रातःकाले	10. कुर्वन्ति।
10. 1. पश्यामि	2. पश्यसि	3. हसन्ति	5. कः	5. अस्ति
6. तेन	7. तिष्ठति	8. का	9. भगिनी	10. किम्।

खण्ड 'ग' अपठित-अवबोधनम्

12. सरल गद्यांश (40-50 शब्द परिमित)

- (1) 1. मोहनः 2. क्रीडाक्षेत्रे ।
(2) 1. मोहनस्य विद्यालयः कलानगरे अस्ति । 2. तौ क्रीडाक्षेत्रे क्रीडतः ।
(3) (i) 1. सप्तमी 2. पंचमी 3. सप्तमी (ii) (ख) झूठ ।
- (1) 1. दिल्लीनगरे 2. कुक्कुटः ।
(2) 1. मृगाः चरन्ति इतः-ततः धावन्ति च । 2. वृक्षे काकः चटकः श्येनः च तिष्ठन्ति ।
(3) 1. बाज 2. तोता 3. मुर्गा 4. उल्लू ।
- (1) 1. चिन्मयः 2. कक्षे ।
(2) 1. चिन्मयः कन्दुकेन क्रीडति । 2. दीपिका आगच्छति ।
(3) 1. षष्ठी, तृतीया 2. अपि, च, तत्रैव, तत्र ।
- (1) 1. पितृव्यः 2. पितृव्या ।
(2) 1. प्रातः पुत्राः पौत्राः च पितामहम् पितामहीम् च नमन्ति । 2. पितामहः वदति-“पुत्रेभ्यः पौत्रेभ्यः च स्वस्ति ।”
(3) 1. जनकस्य, अम्बायाः, पितृव्यस्य, मातुलस्य पुत्रस्य । 2. चतुर्थी विभक्ति ।
- (1) 1. पाठशालायाम् 2. पुस्तकम् ।
(2) 1. सा पाठशालायाम् अध्यापिकाम् नमति पठति च । 2. सुधा वदति-“संस्कृतम् सरला मधुरा च भाषा भवति ।”
(3) 1. प्रथमा, तृतीया 2. लट् लकार प्रथम पुरुष, लट् लकार प्रथम पुरुष ।
- (1) 1. काकः 2. घटे ।
(2) 1. काकः घटम् उद्याने पश्यति । 2. पर्याप्तम् जलम् काकः पिबति ।
(3) 1. √दृश्, √भू 2. (i) पत्थर का (iii) काफ़ी ।
- (1) 1. क्रीडन्ति 2. सर्पः ।
(2) 1. बालाः सर्पस्य समीपे क्रीडन्ति ।
2. सर्पः तदा क्रुद्धः भवति यदा बालः तस्य उपरि पाषाणखण्डम् क्षिपति ।

- (3) 1. $\sqrt{\text{दृश}}$ 2. सः कन्दुकम् क्षिपति।
8. (1) 1. नृत्यन्ति 2. खगाः।
 (2) 1. वर्षाजलम् 2. वर्षाकाले मयूराः, मण्डूकाः, खगाः सर्वे जनाः च प्रसन्नाः भवन्ति।
 (3) 1. नृत्यन्ति 2. कूजन्ति 3. प्रसन्नाः भवन्ति 4. गर्जन्ति।
9. (1) 1. वाटिकायाम् 2. विद्यालये।
 (2) 1. ग्रामे कृषकाः, चिकित्सकाः, तक्षकाः कुम्भकाराः च वसन्ति। 2. खगाः कूजन्ति।
 (3) 1. (i) $\sqrt{\text{भ्रम्}}$, (ii) $\sqrt{\text{कूज्}}$ 2. (i) प्रथमा विभक्ति, (ii) सप्तमी विभक्ति।

13. सरल कथा, घटना वर्णन (70-80 शब्द परिमित)

1. (1) 1. वसन्तः 2. वसन्तः 3. होलिकोत्सवः 4. मिष्टानम्।
 (2) 1. वसन्तस्य उत्सवे जनाः गायन्ति इतः-ततः नृत्यन्ति।
 2. होलिकोत्सवे जनाः रक्तचूर्णम्, पीतचूर्णम्, पाटलचूर्णम् हरितचूर्णम् च परस्परम् क्षिपन्ति।
 (3) 1. (i) हँसी (ii) मजाक 2. गुलाबी पाउडर, मिठाई।
 (4) वसन्तः।
2. (1) 1. बाल्यकाले 2. सत्यप्रियस्य 3. सत्यप्रियः 4. संसर्गस्य।
 (2) 1. श्रेष्ठैः बालैः सह बालकः श्रेष्ठः उत्तमः च भवति।
 2. यदा बालकस्य मित्रम् असत्यम् वदति सः अपि असत्यम् वदति।
 (3) 1. (क) 3. संगति (ख) 2. जैसा 2. विशेषण = श्रेष्ठैः, विशेष्य = बालकैः।
 (4) “सत्संगः” या “संसर्गः”।
3. (1) 1. पञ्चवादाने 2. पितरौ 3. मिष्टानम् 4. शयनम्।
 (2) 1. यदा सः गृहकार्यम् करोति तदा तस्य जनकः प्रसन्नः भवति।
 2. सः अशनान्तरे मित्रैः सह भोजनं करोति।
 (3) 1. सप्तमी 2. (ख) भोजन के समय में 3. तृतीया विभक्ति 4. हर्षितः
 (4) “रामस्य दिनचर्या”।
4. (1) 1. भिक्षुकः 2. भिक्षुकाय 3. बालः 4. बालः।
 (2) 1. भिक्षुकः चिन्तयति यत् सः क्षुधापीडितः अस्ति।
 2. यदा बालः विषाक्ताम् रोटिकाम् खादति तदा सः प्राणान् त्यजति।
 (3) 1. वने 2. रोटी 3. भिक्षा 4. चतुर्थी।
 (4) “यथा कर्म तथा फलम्”।
5. (1) 1. निशायाम् 2. उद्यानम् 3. मयूरः 4. चिन्मयस्य।
 (2) 1. सः तडागे विकसितानि कमलानि पश्यति। 2. समयः कथयति यत् उद्यानम् चिन्मयस्य अस्ति।
 (3) 1. $\sqrt{\text{वद्}}$ 2. कछुआ 3. द्वितीया 4. निशा।
 (4) “स्वप्नम्”।
6. (1) 1. भारतीयानाम् 2. सीता 3. दशरथः 4. रामस्य।
 (2) 1. दशरथस्य आज्ञया वने श्रीरामः लक्ष्मणः सीता च गच्छन्ति।
 2. जनाः दीपावली उत्सवे घृतदीपान् प्रज्वालयन्ति लक्ष्मी पूजां च कुर्वन्ति।
 (3) 1. षष्ठी विभक्ति 2. स्त्रीलिङ्गम् 3. लट्लकारः 4. तृतीया।
 (4) दीपावली।
7. (1) 1. संस्कृतभाषा 2. रामायणम् 3. संस्कृतभाषायाम् 4. संस्कृतभाषायाम्।
 (2) 1. संस्कृत भाषायाम् अस्माकम् भूतम् भविष्यम् च सन्निहितम् अस्ति।
 2. कालिदासः, बाणः, दण्डी, माघः आदयः संस्कृतस्य प्रसिद्धाः कवयः सन्ति।

- (3) 1. षष्ठी 2. इदम्-स्त्रीलिङ्ग 3. अस् 4. च, एव।
 (4) संस्कृत भाषा।
8. (1) 1. हिमालयः 2. हिमालये 3. दर्शनीयानि 4. भारतस्य।
 (2) 1. हिमालयः भारतस्य उत्तर दिशायाम् स्थितः अस्ति। 2. भक्ताः मन्दिरेषु ईश्वरस्य दर्शनम् कुर्वन्ति।
 (3) 1. (घ) सतलुज 2. (ग) बीमार 3. (क) धूप से 4. (ख) ढकी हुई।
 (4) हिमालयः।
9. (1) 1. सूर्यः 2. अस्ताचलम् 3. खगाः 4. उद्याने।
 (2) 1. उद्याने जनाः भ्रमन्ति व्यायामम् च कुर्वन्ति। 2. प्रातःकाले छात्राः स्वपाठान् कण्ठस्थी कुर्वन्ति।
 (3) 1. कृ धातु लट् लकार, कूर्द धातु लट् लकार। 2. उद्यान शब्द, सप्तमी विभक्ति, एकवचन।
 3. 3. शोर। 4. सर्वत्र, तत्र।
 (4) प्रातःकाल।
10. (1) 1. आचार्यः 2. सदाचारम् 3. सन्मार्गम् 4. आचार्यः।
 (2) 1. आचार्यः सदैव स्वशिष्याणाम् हिताय ज्ञानवर्धनाय च चिन्तयति।
 2. यदा ते आचार्याणाम् अनुशासने सर्वम् कार्यं कुर्वन्ति।
 (3) 1. अव्यय 2. सर्वनाम् शब्द तत् षष्ठी विभक्ति, द्विवचन।
 3. √भू धातु लट् लकार, प्रथम विभक्ति, एकवचन। 4. आचार्य शब्द, षष्ठी विभक्ति, एकवचन।
 (4) आचार्यः।